

УДК 343.121.4

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Омельченко Т.В.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, м. Сімферополь, Україна

Аналізується процес закріплення суспільних відношень у сфері надання й отримання правової допомоги в нормах права в Україні.

Ключові слова: право на правову допомогу, реалізація конституційних прав у кримінальному процесі.

Аналіз виникнення і становлення правової допомоги дозволяє стверджувати, що її інституціоналізація в Україні починається з прийняття Конституції України 1996 року. Саме після цього розробляється Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [1] і закон України «Про безоплатну правову допомогу» [2], що упорядковують суспільні відносини у сфері надання та отримання правової допомоги, розробляється структура інституту правової допомоги тощо. Усе це дає підстави для теоретичного узагальнення вже існуючого законодавства у сфері надання правової допомоги і розробки чітко структурованих міжгалузевих положень.

Питання, пов'язані з інститутом правової допомоги, неодноразово були предметом дослідження науковців і практиків. Розглядалися різні аспекти забезпечення права на правову допомогу, проте питання упорядкування суспільних відносин у норми права до цього часу є не достатньо висвітленими. Саме тому досить важливими залишаються дослідження шляхів перетворення суспільних відносин з надання й отримання правової допомоги взагальноправовий інститут в Україні.

Сучасне суспільство – це безліч правовідносин (цивільні, трудові, екологічні, адміністративні, процесуальні тощо), що виникають між різними суб'єктами права. Ускладнений рівень правових відносин не сприяє пересічному громадянину самостійно захищати особисті права і свободи, відтак це зумовлює не тільки необхідність постійного підвищення загального рівня правових знань, але й спонукає державу до розробки правил, які б гарантували отримання необхідної інформації щодо прав і обов'язків конкретної особи у певних правовідносинах.

Конституційними нормами визначено: 1) Україна є соціальна держава (ст. 1); 2) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3) [3]. Україна як соціальна держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, розподіляє

суспільне багатство згідно з принципом соціальної справедливості й піклується про зміцнення громадянської злагоди в суспільстві. Основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності й відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї [4]. Соціальна спрямованість діяльності держави визначає її обов'язок створення ефективного механізму реалізації конституційних прав усіма громадянами, особливо соціально вразливим групам суспільства.

Україна є правова держава (ст. 1 Конституції України). Цей конституційний припис конкретизується у таких положеннях: 1) в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8); 2) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9); 3) правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ст. 19); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55) та ін..

Реалізація значного кола особистих прав і свобод здійснюється за допомогою засобів, що мають нормативно-правове регулювання. Особливо це стосується реалізації конституційного права на судовий захист. Проте значне коло нормативних джерел, ускладненість юридичних понять і процедур спонукає особу звертатися за допомогою в роз'ясненні окремих термінів, положень, правових ситуацій, до осіб, які здатні відповісти на зазначені питання. Це можуть бути як правознавці, так і інші особи, які перебували у подібних життєвих ситуаціях і мають певний досвід. Кожний для себе особисто визначає, до кого звернутися. Якість наданої допомоги також буде різною. Але для виконання завдання держави щодо створення умов для реалізації соціальних, культурних і економічних прав людини, реалізації принципу верховенства права, саме держава зацікавлена у підвищенні якості надання правових роз'яснень.

Саме для забезпечення цих положень у Конституції України закріплено: «Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» (ст. 59). Ця норма була прийнята у 1996 році, але й дотепер відсутні комплексні загально-правові теоретичні дослідження щодо змісту права на правову допомогу. Інститут правової допомоги помилково порівнюють з інститутом адвокатури або мають на увазі лише питання надання безоплатної правової допомоги чи розглядаються лише

окремі аспекти реалізації права на правову допомогу в межах відповідних галузей права або окремими суб'єктами, або розкривається закордонний досвід правового регулювання надання правової (юридичної) допомоги. Центром політико-правових реформ у 2004 році було видано посібник «Правова допомога в Україні: Зарубіжний досвід та пропозиції для України» [5], але це не монографічне дослідження, а скоріше порівняльний аналіз. Думається, що вкрай необхідним є теоретичне дослідження, де було б синтезовано напрацювання галузевих наук щодо правової допомоги і зроблено загальнотеоретичні висновки. Відсутність таких досліджень спонукає розглянути деякі теоретичні проблеми інституту правової допомоги.

Характеризуючи досвід Литви у сфері регламентування інституту правової допомоги О. Банчук зазначає, що вся сфера безоплатної правової допомоги в Литовській Республіці за своїм змістом поділяється на первинну і вторинну. Первинна допомога надається кожному, хто звернувся за її отриманням, у формі консультацій і роз'яснення законодавства й не може тривати довше ніж одна година. Таку допомогу надають юридичні клініки, окремі адвокати, юристи муніципалітетів за рахунок держави. Вторинна правова допомога полягає у представництві й захисті осіб в суді під час розгляду цивільних, адміністративних і кримінальних справ. Її надають спеціально створені для цього контори громадських адвокатів і окремі адвокати на підставі договорів з Міністерством юстиції. У таких конторах адвокати працюють на постійній основі й перебувають у трудових відносинах з державою. Управління у сфері надання безоплатної правової допомоги і контроль за якістю надання правової допомоги здійснюється Національною радою з безоплатної правової допомоги при Міністерстві юстиції Литви [6, с. 7].

У Франції в рамках Генерального секретаріату Міністерства юстиції Франції функціонує Служба з доступу до права й допомоги жертвам, яка складається з трьох підрозділів: бюро з правової допомоги; бюро з доступу до права; бюро з допомоги жертвам. Ці структури Служби займаються розробкою і керуванням правовою політикою щодо надання безоплатної правової допомоги, напрацюванням регуляторних актів у цій сфері, співпрацюють із радами департаментів Франції в питаннях створення пунктів доступу до права і будинків правосуддя та права. Пункти доступу до права виконують функцію надання первинних юридичних консультацій, де можна отримати консультацію не тільки адвокатів, але й безкоштовно скористатись консультаціями медіатора, нотаріуса і судового виконавця. У Будинках правосуддя і права, які виконують ту ж функцію, що й пункти доступу до права, юридичні консультації надають також представники суду та прокуратури. Бюро з надання безоплатної правової допомоги приймає рішення про надання чи відмову в наданні безоплатної правової допомоги в рамках розгляду кримінальної або цивільної справи в суді. При кожному бюро, залежно від завантаженості, функціонує кілька комісій, що складаються з представників адвокатури, міністерства юстиції, суду й громадськості. На випадок нагальної необхідності в наданні правової допомоги, наприклад, у випадку затримання особи, існує окремий порядок її надання. Так, працівник поліції зобов'язаний повідомити про факт затримання особи прокуратуру й колегію адвокатів, яка протягом двох годин надсилає затриманій особі адвоката, який в цей час перебуває на чергуванні. За результатами надання «невідкладної» правової допомоги адвокатом складається акт, де вказується інформація про майновий стан особи [7].

Аналіз вітчизняного й іноземного законодавства, юридичної літератури дозволяє виділити такі концепції реалізації права на правову допомогу:

1. Правова допомога реалізується лише в межах різного виду судочинства: а) тільки адвокатами; 2) адвокатами й іншими фахівцями; 3) будь-якою особою, за вибором людини.

2. Правова допомога реалізується в усіх сферах правового життя: а) тільки адвокатами; 2) адвокатами й іншими фахівцями; 3) будь-якою особою, за вибором людини.

До речі саме про судочинство йдеться у міжнародно-правових актах. Так, у ст. 11 Загальної декларації прав людини йдеться про те, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, за якого їй забезпечують усі можливості для захисту [8]. У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вказується на те, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності: d) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника [9]. У ст. 6 «Право на справедливий суд» у пункті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або - за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника - одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [10]. Про систему юридичної допомоги у різних видах судочинства йдеться у відповідних резолюціях Комітету міністрів Ради Європи: Резолюція (76) 5 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу у цивільних, торгових та адміністративних справах від 18 лютого 1976 [11]; Резолюція (78) 8 Комітету міністрів Ради Європи про юридичну допомогу і консультації від 2 березня 1978 [12].

Найбільш привабливою для людини є така концепція, коли отримання правової допомоги гарантується в усіх сферах правового життя, коли разом з професійними суб'єктами – адвокатами, правову допомогу надають і інші суб'єкти. Але в будь-якому випадку гарантування такого права – це обов'язок держави, відтак повинні бути передбачені випадки коли правова допомога надається лише професійними суб'єктами, у тому числі за рахунок Державного бюджету безоплатно для людини. Саме такий шлях обраний Україною.

Сучасним завданням законодавця є наповнення змістом права на правову допомогу в усіх сферах суспільного життя і, в першу чергу, у сфері кримінального судочинства. Лише наявності закону про захист цього права недостатньо, необхідні правові механізми його реалізації, коли людина могла б користатися правовою допомогою при нагальній потребі. Слід погодитися з О. Д. Святоцьким, В. В. Медведчуком, що «головне не в проголошенні самого права, а в його змісті та правовому механізмі забезпечення і здійснення» [13, с. 75-79]. Як справедливо від-

значає О. Ф. Скакун, проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави і його органів, не має значення (ніщо) без реальних гарантій його здійснення [14, с. 202].

Це дозволяє зробити такі висновки. Надання правової допомоги в Україні гарантується не тільки в межах реалізації конституційного права на судовий захист, не тільки в окремій галузі права (кримінально-процесуальній, адміністративній, цивільно-процесуальній тощо). Реалізація цього права гарантується в будь-яких правовідносинах, тобто інститут правової допомоги є загально-правовим інститутом. У залежності від виду правовідносин при виникненні, розвитку й припиненні яких він реалізується, можна говорити про види правової допомоги в залежності від галузі права: адміністративна правова, адміністративно-процесуальна, цивільна, цивільно-процесуальна, кримінальна, кримінально-процесуальна, екологічна, земельна, міжнародно-правова тощо. У цьому напрямі розвивається й законодавство України.

Список літератури:

1. Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні: Указ Президента України від 9 червня 2006 року № 509/2006 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2006. – № 24. – Ст. 1764.
2. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 5290-VI [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577 (з наступними змінами та доповненнями станом на 18.09.2012).
3. Конституція України [Текст] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1 Спеціальний випуск. – Ст. 2598.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2012. – № 11. – Ст. 422.
5. Правова допомога [Текст] : зарубіжний досвід та пропозиції для України / авт.-упоряд. О. А. Банчук, М. С. Демкова ; відп. ред. І. Б. Коліушко; Центр політико-правових реформ. – К. : Факт, 2004. – 336 с.
6. Банчук О. Якою бути системою безоплатної правової допомоги в Україні? [Текст] / О. Банчук // Юридичний вісник України. – 2005. – 25 червня - 1 липня. – № 25. – С. 7.
7. Французький досвід надання правової допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/index.php/2010-03-07-18-06-07/lawhelping/459-2011-12-22-16-48-54>
8. Всеобщая декларация прав человека: Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года [Текст] // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
9. Международный пакт о гражданских и политических правах [Электронный ресурс] // Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами станом на 27.05.2009) [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 215.
11. Резолюция (76) 5 «О юридической помощи по гражданским, торговым и административным делам», принята Комитетом Министров Совета Европы 18 февраля 1996 года [Текст] // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 4.
12. Резолюция (78) 8 «О юридической помощи и консультациях», принята Комитетом Министров Совета Европы 2 марта 1978 года [Текст] // Российская юстиция. – 1997. – № 6. – С. 3.
13. Святоцький О. Д., Адвокатура: історія і сучасність [Текст] / О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук. – К. : Ін Юре, 1997. – 319 с.
14. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] / О.Ф.Скакун. – Х.: Консум; Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.

Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». Том 25 (64). 2012. № 2. С. 88-93.

Анализируется процесс закрепления общественных отношений в сфере предоставления и получения правовой помощи в нормах права в Украине.

Ключевые слова: право на правовую помощь, реализация конституционных прав в уголовном процессе.

Omel'chenko T. V. Institucializaciya to the legal aid in Ukraine / T. V. Omel'chenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2012. – Vol. 25 (64). № 2. 2012. – P. 88-93.

The process of consolidation of public relations in the sphere of provision and acquisition of legal assistance in the framework of legal norms in Ukraine is analyzed.

Key words: right on legal help, realization of the constitutional rights in criminal process.